

RAFAŁ G. NOWICKI

TURYSTYKA JAKO CZYNNIK STABILIZUJĄCY STAN ZACHOWANIA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY

WSTĘP

Rejestr zabytków Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków odnotowuje w Sudetach i na Przedgórzu¹ ok. 5 tys. obiektów zabytkowych². Reprezentują one architekturę i różne formy kształtowania krajobrazu związanego z architekturą - np. parki, ogrody, cmentarze (www.kobidz.pl).

Duży stopień nasycenia zabytkami architektury oraz wysokie wskaźniki świadczące o wielkości ruchu turystycznego - w 2007 roku z noclegów na tym terenie skorzystało ok. 1 mln. osób³ (Powiaty w Polsce 2007). - sprawiają, że region ten jest szczególnie interesujący dla badań nad turystyką dziedzictwa kulturowego. W latach 2003-07 autor prowadził na tym obszarze badania terenowe (ryc. 1), których przewodnim motywem było określenie funkcji turystyki w ochronie zabytków architektury.

Chęć poznania różnorodnych aspektów tego tematu skłaniała do sięgnięcia po szereg różnych metod i technik badawczych: metodę pomiaru, technikę skalowania, analizę dokumentów (m.in. programów imprez turystycznych, fotografii, map). Jedną z nich była technika ankiety. Niniejszy artykuł odwołuje się głównie do wyników badań ankietowych, wspartych częściowo analizą dokumentów. Jest próbą systematyzacji komentarzy, ocen i opinii wyrażanych przez respondentów na temat roli turystyki w zachowaniu dawnych dzieł architektury.

¹ Dla celów statystycznych region ten określono granicami 14 sudeckich powiatów woj. dolnośląskiego. Są to powiaty: bolesławiecki, dzierzoniowski, jaworski, jeleniogórski, kamiennogórski, kłodzki, lubański, lwówecki, strzeliński, świdnicki, wałbrzyski, ząbkowicki, zgorzelecki, złotoryjski.

² W 2006 rejestr ten obejmował 4793 obiekty. Rejestr zabytków ulega jednak nieustannym zmianom, np. w 2005 roku w skali całego kraju wpłynęło 321 decyzji o wpisie do rejestru nowych obiektów lub zespołów i 168 decyzji o skreśleniu z rejestru zabytków lub ich części. Rok 2006 zaowocował 805 decyzjami o wpisie do rejestru nowych obiektów lub zespołów i 65 decyzjami o skreśleniu obiektów z rejestru. Prezentowane dane należy więc traktować jako orientacyjne.

³ W samym powiecie jeleniogórskim nocowało wówczas ok. 400 tys. przyjezdnych, a w kłodzkim ok. 180 tys. przyjezdnych. Dla porównania w powiecie tatrzańskim - ok. 460 tys. osób.

CEL PRACY

Głównym celem prezentowanych badań było jakościowe określenie tendencji oddziaływania turystyki na stan zachowania zabytków architektury na terenie Sudetów i Przedgórze.

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

W badaniach ankietowych wzięli udział przede wszystkim uczestnicy ruchu turystycznego, mieszkańcy sudeckich miejscowości, w których znajdują się zabytki architektury o znaczeniu turystycznym, eksperci - znawcy tematu (patrz poniżej) oraz zarządcy obiektów zabytkowych zagospodarowanych turystycznie. Przyjęto, że są to grupy społeczne szczególnie zainteresowane ochroną zabytków architektury jako walorów turystycznych. Zamierzeniem autora była identyfikacja i klasyfikacja zgłaszanych przez respondentów sądów, opinii i zjawisk zaistniałych w aspekcie ochrony zabytków architektury przez turystykę. Tym samym w badaniach ankietowych nie chodziło o reprezentatywność statystyczną biorących udział w badaniu respondentów. Autorowi przyświecała raczej idea reprezentatywności fenomenologicznej odnoszącej się do omawianych zagadnień (Madurowicz 2007).

Doboru próby respondentów dokonano w sposób nielosowy za pomocą tzw. doboru celowego według kryterium łatwego dostępu.

W przypadku turystów skoncentrowano się przede wszystkim na osobach zwiedzających obiekty zabytkowe, natomiast jeśli chodzi o mieszkańców priorytetowym kryterium doboru próby był ich bezpośredni lub pośredni związek - głównie z racji wykonywanej profesji - z problematyką dziedzictwa kulturowego lub z zagadnieniami kultury w ogólniejszym sensie. Kwestionariusze rozprawdzano wśród pracowników muzeów, bibliotek, biur turystycznych, szkół, itp. zakładając, że reprezentanci wymienionych grup zawodowych chętniej będą identyfikować się z celami badań i w sposób bardziej kompetentny, niż inni udzielą odpowiedzi na zadawane w ankietach pytania. Ogółem pozyskano 282 wypełnione ankiety w tym 108 od mieszkańców i 174 od turystów.

Pytania kwestionariusza dla turystów i mieszkańców dotyczyły m.in.:

- oceny zagospodarowania turystycznego zabytków architektury,
- czynników warunkujących wartość turystyczną zabytków architektury,

- czynników degradujących substancję zabytkową i określenia ich hierarchii,,
- roli turystyki w ochronie zabytków,
- oceny oferty turystycznej w zabytkach architektury w Sudetach,
- realnych możliwości utrzymania zabytków architektury dzięki turystyce.

Mieszkańców pytano ponadto o ich osobisty stosunek do zabytków architektury w ich miejscu zamieszkania.

Do grupy ekspertów zaliczono przewodników sudeckich, regionalistów, przedstawicieli stowarzyszeń i fundacji związanych swoją działalnością z ochroną i opieką nad zabytkami, przede wszystkim zaś pracowników naukowych zajmujących się turystyką kulturową. Kierowany do nich odrębny kwestionariusz stanowił syntezę najważniejszych problemów poruszanych w kwestionariuszach dla turystów i mieszkańców.

Przedstawiciele ostatniej z badanych grup – zarządców obiektów zabytkowych poproszono o udzielenie informacji na temat:

- frekwencji w zarządzanych przez nich obiektach zabytkowych,
- wielkości dochodów uzyskanych z działalności turystycznej,
- wielkości wydatków związanych z użytkowaniem obiektu, z pracami konserwatorskimi i remontami,

tj. o dane pozwalające oszacować realne możliwości utrzymania się poszczególnych obiektów zabytkowych z działalności turystycznej.

WYNIKI BADAŃ

Rezultaty badań dały podstawę dla nakreślenia kilku specyficznych tendencji zaznaczających się w ramach oddziaływania turystyki na stan zachowania dziedzictwa architektury na badanym terenie. Niektóre z nich opisują turystykę jako bezpośredni czynnik sprawczy podejmowania ochrony zabytków architektury (np. restauracja obiektów zabytkowych na potrzeby turystyki), inne zaś ukazują ją jako przyczynę pośrednią lub katalizator pozytywnych zjawisk w tym zakresie (np. kształtowanie poczucia tożsamości mieszkańców z regionem i jego dziedzictwem).

I. Segregacja zabytków architektury na „główne” i „podrzędne” atrakcje turystyczne

W turystyce tylko niektóre zasoby kulturowe wykorzystywane są w pełni. Analiza oferty turystycznej 15 wybranych sudeckich biur turystycznych wykazała, że programy

wycieczek opierają się na kilkunastu wyselekcjonowanych destynacjach (ryc. 1).

W przypadku Sudetów są to przede wszystkim:

- zamki i twierdze – Chojnik, Bolków, Książ, twierdza w Kłodzku, zamek Czocho,
- zabytki sakralne – Krzeszów, Karpacz (Wang), kaplica Czaszek, Wambierzyce,
- zabytki budownictwa przemysłowego – młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju.

Niektóre z badanych biur turystycznych oferowały wycieczki poza główne trasy turystyczne. Dotyczyło to jednak turystyki pieszej i rowerowej. Biorąc pod uwagę olbrzymi potencjał zabytkowego budownictwa w Sudetach i na Przedgórzu ta zawężona do kilkunastu sztandarowych przykładów zabytkowej architektury oferta jest wyrazem – można by rzec - segregacji zabytków na „znane” i „mniej znane” lub na „ważne” i „mniej ważne”. Wobec powszechnych niedoborów środków finansowych w dziedzinie ochrony zabytków rozbicie to może implikować następstwa w postaci tendencyjnej dystrybucji finansowych dotacji na utrzymanie poszczególnych obiektów. Uwagę na ten fakt zwraca część ankietowanych turystów i mieszkańców stwierdzając m.in., że *„ochroną objęte są zwłaszcza zabytki znane i tłumnie odwiedzane przez turystów, a pozostałe obiekty są marginalizowane, rzadziej prowadzi się w nich prace rewaloryzacyjne.*

W kontekście mechanizmów rynkowych wybiórcze promowanie przez turystykę wyselekcjonowanych obiektów zabytkowych wydaje się zjawiskiem uzasadnionym, jednak z perspektywy zachowania dziedzictwa kulturowego pojawiają się dysonanse pomiędzy logiką marketingu, a ideą ochrony.

Faworyzowaniu niektórych obiektów zabytkowych w turystyce sprzyja także ich lokalizacja. Respondenci nie bez racji utrzymują że „dzięki turystyce korzystają przede wszystkim obiekty zlokalizowane w centrach turystycznych lub przy głównych szlakach komunikacyjnych.”

W pewnym stopniu tezę tą potwierdzają wspomniane powyżej badania pomiarowe. stanu zachowania zabytków architektury względem ich wartości turystycznych (m.in. ich lokalizacji) prowadzone przez autora równoległe z badaniami ankietowymi. Wykazały one zależność pomiędzy lokalizacją badanych obiektów, a stanem ich elewacji, stanem wnętrza i wyposażenia wnętrza oraz stanem utrzymania otoczenia badanych zabytków architektury.

II. Nobilitacja zabytków architektury

Wyrażenie „nobilitacja zabytków architektury” należy tu rozumieć jako podniesienie ich rangi w świadomości społecznej. Dzięki włączeniu lokalnych zabytków architektury

w obszar turystyki ich postrzeganie przez środowisko mieszkańców ulega przewartościowaniu. Około 65% ankietowanych mieszkańców utrzymywało, że zabytki architektury funkcjonujące jako atrakcje turystyczne cieszą się lepszym postrzeganiem przez społeczność lokalną niż te, które nie są przedmiotem zainteresowania turystów tj. nie są promowane jako atrakcje turystyczne. Tylko 22,5% badanych mieszkańców wyraziło powątpiewanie w tej kwestii, a zaledwie 5% było przeciwnego zdania (tab. 1).

Ryc. 1. Miejscowości z zabytkową zabudową objęte stałą ofertą regionalnych biur turystycznych (Źródło: opracowanie własne)

Wśród odpowiedzi charakteryzujących rolę jaką zabytki architektury spełniają na rzecz lokalnych społeczności dominowało przeświadczenie, że stanowią one ważny element promocji regionu, sprzyjając tym samym rozwojowi turystyki (odp. 2 i 3 – ok. 50 % wskazań). Dla 33% ankietowanych mieszkańców główne atuty zabytków architektury zasadzają się na wartościach historycznych (odp. 1). Nikt z ankietowanych mieszkańców nie wskazał odpowiedzi: „zabytki architektury nie obchodzą mnie” (odp. 7), a zaledwie kilka osób (3%) uznało, że obiekty zabytkowe niczemu nie służą (odp. 8) (tab. 2.).

Pocieszające wyniki przyniósł sondaż dotyczący poziomu satysfakcji odczuwanej przez mieszkańców z powodu zamieszkiwania w miejscowościach z zabytkową zabudową. Większość respondentów wskazywała na średni (39,8% wskazań) lub wysoki (31,6 % wskazań), a około 18% ankietowanych sygnalizowało nawet bardzo wysoki poziom satysfakcji. Tylko 5% wskazań dotyczyło niskiej i bardzo niskiej satysfakcji. Odsetek osób nie zdecydowanych wahał się od niespełna 3% do 10% w zależności od powiatu (tab. 3.).

Nieco wyższe odsetki osób zadowolonych z powodu zamieszkiwania w zabytkowych miejscowościach, zwłaszcza na poziomie przeciętnym i wysokim zanotowano wśród respondentów deklarujących się jako entuzjaści i miłośnicy zabytków architektury. Z kolei respondenci deklarujący brak zainteresowania obiektami zabytkowymi nieco częściej wyrażali niski i bardzo niski poziom satysfakcji (tab. 4.).

Poczucie więzi z regionem przesądza o jego rozwoju. Przeżywanie regionalnej tożsamości to także dbałość o jego wizerunek, kultywowanie tradycji, ochrona i opieka nad zabytkami. Jednym ze wskaźników autentycznej więzi z regionem mieszkańców są ich mocno nacechowane emocjonalnie wypowiedzi dotyczące kwestii zarządzania dziedzictwem kulturowym, obejmujące niekiedy skrajne rejestry tonów - począwszy od entuzjastycznych ocen, a skończywszy na żywo wyrażanym niezadowoleniu

Na przykład o remontowanym z dużym rozmachem pałacu w Pieszycach jedna z internetek pisze: „...przepiękny! cudowny! Śliczny (...) Dziękuję wszystkim, którzy przyczynili się do tego, aby ten wspaniały pałac został odrestaurowany; przez kilkanaście lat mieszkałam przy tym zamku i codziennie patrzyłam na jego ruiny, ale nigdy przez myśl mi nie przeszło, że może być tak pięknie odrestaurowany. Z niecierpliwością czekam, kiedy będę mogła osobiście go zwiedzić” (ddz.doba.pl).

W opozycji do powyższego pojawiają się jednak komentarze pełne dezaprobaty z powodu zaniedbań zabytkowej przestrzeni regionu i krytykujące organizację lokalnej turystyki (m.in. mizerną promocję, brak spójnego wizerunku miejscowości) i opieszałość w zagospodarowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

III. Aktywizacja i mieszkańców i turystów do działań na rzecz ochrony zabytków architektury

W ankietach respondenci niejednokrotnie podkreślali wagę społecznych inicjatyw w zakresie ochrony zabytków architektury. Cytowano przykłady uczestnictwa mieszkańców i turystów w działaniach na rzecz ochrony i popularyzacji zabytków, inicjowania ich

remontów, porządkowania terenu wokół zabytków itp. Według ankietowanych aktywność ta zaznacza się w kilku sferach:

- inicjatywy władz lokalnych (prace remontowe zespołów staromiejskich lub pojedynczych obiektów, organizacja imprez kulturalnych w zabytkach)
- działalność fundacji np. Fundacja Zamku w Goli, Fundacja Otwartego Muzeum Techniki.
- działalność Bractw Rycerskich np. Bractwo Rycerskie Zamku Czocha, Bractwo Rycerskie Zamku Bolków, Bractwo Rycerskie Zamku Chojnik i in. (organizacja imprez w zabytkach, opieka nad zabytkami)
- spontaniczna aktywność mieszkańców np. inicjatywa zagospodarowania Zamku Świecie k. Świeradowa Zdroju, działalność muzeum regionalnego „Placówka Historyczna” w Lwówku Śląskim, muzeum instrumentów muzycznych z całego świata we Wleniu, uczestnictwo w festynach historycznych itd.

D. Niedźwiedzki (2000) konstatuje, że działalność taka może wzbogacać gminę w czterech aspektach:

- promocja gminy w turystyce,
- pozyskanie funduszy od sponsorów, które w różnych formach przynoszą gminie korzyść,
- wykonanie przez sponsorów nieodpłatnych prac na rzecz gminy,
- stworzenie możliwości rozwoju działalności gospodarczej mieszkańców w zakresie usług noclegowych gastronomicznych.

Według D. Kłosek-Kozłowskiej (2007) liczba oraz aktywność organizacji pozarządowych, zwłaszcza tych związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego jest istotnym wyróżnikiem dojrzałości społeczeństwa. Autorka cytuje przykład Norwegii, gdzie około 60% społeczeństwa działa w organizacjach pozarządowych. Ich współpraca z władzami lokalnymi i profesjonalnymi ekspertami przekłada się na charakterystyczny dla tego kraju przestrzenny ład i porządek w krajobrazie.

W Sudetach i na Przedgórzu gotowość podjęcia społecznych działań w zakresie ochrony zabytków zgłosiła niespełna połowa ogółu respondentów - turystów i mieszkańców (48,7%) (tab. 5.). Sporo respondentów (35,7%) nie wyraziło jednak w tym względzie zdania. Tylko 16,3% ankietowanych odmówiło udziału w jakichkolwiek akcjach na rzecz ochrony zabytków architektury. Wśród chętnych do pracy społecznej na tym polu przeważał odsetek mieszkańców nad turystami. Nieznacznie więcej chętnych do tego rodzaju prac społecznych znalazło się w gronie respondentów żywo interesujących się zabytkami niż wśród osób nie zainteresowanych nimi (tab. 6.).

Turystyka asymilując wartości kulturowe i stawiając je niekiedy w pozycji uprzywilejowanej, katalizuje społeczną aktywność na rzecz ich ochrony.

IV. Okazjonalna eksploatacja turystyczna zabytków architektury

Podstawowe znaczenie dla ochrony zabytków architektury mają różne formy ich trwałej adaptacji do współczesnych funkcji muzealnych, noclegowych, gastronomicznych itp. Mówiąc o ochronie zabytków architektury przez turystykę warto uwzględnić także szerokie możliwości okazjonalnej eksploatacji tych obiektów. Chodzi tu przede wszystkim o „wydarzenia” organizowane w scenerii zabytkowego otoczenia: koncerty, festyny, wystawy, zloty, przedstawienia teatralne i. in., tym bardziej wartościowe im więcej w nich elementów edukacyjnych np. informacji o zabytkowych obiektach i działań na rzecz rozwijania zainteresowania nimi (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk 2005). Wśród turystów jak i mieszkańców największą popularnością cieszyły się następujące rodzaje tych „wydarzeń” (tab. 7.):

- turnieje rycerskie (21,8% wskazań),
- jarmarki wyrobów regionalnych (17,3% wskazań),
- spektakle teatrów ulicznych (16,6% wskazań),
- spektakle „światło i dźwięk” (14% wskazań),
- koncerty (13,5% wskazań).

Najmniejszym zainteresowaniem pod względem atrakcyjności odznaczała się pokazowa produkcja w zabytkowej fabryce i bal kostiumowy.

Młodszy respondenci preferowali przede wszystkim turnieje rycerskie i spektakle „światło i dźwięk” oraz koncerty. Ankietowani w średnim wieku wymieniali kolejno turnieje rycerskie, jarmarki, spektakle teatrów ulicznych. Respondenci w wieku powyżej 50 roku życia gustowali w jarmarkach, spektaklach teatrów ulicznych, koncertach (tab. 8).

Ponad 45% badanych turystów atrakcyjność oferty proponowanej w zabytkach oceniło na przeciętnym poziomie (tab. 9). Jedynie około 25,9% ankietowanych turystów sugerowało, że poziom ten jest wysoki. Dość znaczny odsetek badanych, bo około 24%, nie miał zdania w tej sprawie.

Ponad 45% turystów interesujących się zabytkami architektury, jak i tych, którzy nie interesują się nimi, oceniło proponowaną ofertę turystyczno-krajoznawczą jako przeciętną (tab. 10). Wysoko oceniło ją 28% turystów interesujących się zabytkami i nieco mniej, bo 24,8% tych, którzy nie interesują się nimi. Oceny skrajne (bardzo wysoka i bardzo niska)

występują „śladowo” (od 1,8% do 0,9%) i to niezależnie od zainteresowania zabytkami architektury. Dość znaczny odsetek badanych, bo około 24%, nie miało zdania w tym względzie.

Z tabeli 11 wynika, że ponad 50% respondentów stosunkowo rzadko spotykało się z plenerowymi formami prezentacji zabytków architektury, ponad 20% respondentów donosiło, że z takimi formami promocji nie spotkało się nigdy. Wydaje się, że stosunkowo mała częstotliwość tych imprez uniemożliwia uczestnictwo w nich sporej grupie turystów.

Niski odsetek uczestnictwa w imprezach organizowanych na terenie zabytków wynika także z niedostatku informacji w tym zakresie. Ankietowani turyści niejednokrotnie wskazywali na ten problem: *„reklama jest zbyt skromna, zbyt cicha; brakuje informacji o zabytkach i co się w nich odbywa; widać też mankamenty w zakresie oznakowania tras, dróg rowerowych, informowaniu o imprezach kulturalnych.”*. Podobne spostrzeżenia mieli także mieszkańcy. *„W centrum miasta brakuje tablic, które bardziej szczegółowo informowałyby turystów i mieszkańców o zabytkach; ogólnie widać słabą reklamę zabytków i tego co się w nich oferuje”*

Życie w zabytkach funkcjonujących w turystyce toczy się głównie dzięki zwiedzającym. A więc – jak piszą respondenci - *„ważne jest, żeby coś w nich (w zabytkach) się działo. Wszelkie imprezy tematycznie związane z obiektem są znakomitym pomysłem. Prezentują i jego historię, pozwalają przenieść się w czasie. Nie chodzi tu jednak o jakieś fantazje, ale o realistyczne pokazanie historii, a przy okazji o zasygnalizowanie problemów ochrony zabytków. Istotną rolę odgrywa profesjonalizm pracowników muzealnych, ich wiedza i umiejętność jej przekazania. Ci ludzie muszą umieć zainteresować zwiedzających, zaszczerpić w nich pozytywne wrażenia.”*

V. Adaptacja obszarów z architekturą zabytkową na cele turystyczne - szlaki turystyczne

Wymagania wolnego rynku pobudziły lokalne władze sudeckich powiatów do wzajemnej współpracy w wielu dziedzinach. Alians ten zawiązał się także w zakresie turystycznego zagospodarowania dziedzictwa kulturowego. Zachowane lub odrestaurowane pierwotne układy urbanistyczne, ruralistyczne, obiekty obronne, obiekty rezydencjonalne, obiekty sakralne czy wreszcie obiekty architektury industrialnej są łączone jako kolejne ogniwa długodystansowych tras turystycznych. Jednym z nich jest Szlak Pereł Architektury,

który w swoim sudeckim fragmencie oprowadza po zabytkach Jeleniej Góry, Świdnicy, Niemczy, Ząbkowic Śląskich, Kłodzka, Bystrzycy Kłodzkiej, Paczkowa, Otmuchowa.

W Programie Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2007-2011 (bip.umwd.pl) zaproponowano utworzenie szlaku fortyfikacji nowożytnych spinającego w komplementarny zestaw turystycznych atrakcji nowożytnych twierdzy w Kłodzku, Srebrnej Górze, Świdnicy, Głogowie oraz podziemne fabryki zbrojeniowe i nowoczesne fortyfikacje Linii Odry.

Z kolei w ramach Koncepcji Rozwoju Regionalnego pt. „Karina Domów Przysłupowych”. (www.gmina.bogatynia.sisco.info) powstał duży projekt pod nazwą „Stare szlaki - nowe szanse”. Zamyśl ten polega na turystycznym uruchomieniu starych szlaków handlowych i pielgrzymkowych, stwarzając jednocześnie nowe szanse rozwoju biorących udział w projekcie gmin. Obejmuje on:

- rewitalizację Starego Traktu Żytwawsko - Jeleniogórskiego jako szlaku turystycznego biegnącego przez północne podnóże Gór Izerskich,
- odtworzenie dawnego Transeuropejskiego Szlaku Handlowego Via Regia na odcinku Zgorzelec – Lubań - Bolesławiec jako szlaku turystycznego pieszego, rowerowego, samochodowego i jeździeckiego,
- przedłużenie na Polską stronę Drogi Św. Jakuba (Camino de Santiago) do Santiago de Compostella. W przygotowaniu jest już przewodnik po trasie,
- opracowanie koncepcji szlaku turystycznego z Francji przez Niemcy w kierunku Polski wyznaczającego marszrutę wojsk napoleońskich (Szlak Napoleoński) w kierunku Moskwy. Projekty te przygotowywane są w ramach współpracy trójstronnej pomiędzy Polską, Niemcami i Czechami,

Do kluczowych projektów rozwoju regionalnego należą także:

- realizacja Drogi Śródsudeckiej jako głównej osi rozwoju turystyki na Dolnym Śląsku,
- przygotowanie trasy rowerowej wokół Krainy Domów Przysłupowych wraz z ofertą noclegów w domach przysłupowych,
- reaktywacja dawnych połączeń kolejowych jako atrakcji turystycznych.

Rozwijanie sieci atrakcyjnych szlaków turystycznych w oparciu o stare trasy komunikacyjne - sieci, której zwornikami są punktowe zabytki architektury tworzy zupełnie nową jakość. Scalenie różnych elementów dziedzictwa kulturowego w ramach jednego produktu turystycznego podwyższa jego atrakcyjność, dając jednocześnie podstawę dla pełniejszej ochrony jego składników.

VI. Generowanie środków finansowych na ochronę zabytków architektury

W świetle odpowiedzi respondentów status turystyki jako sfery gospodarowania wytwarzającej środki finansowe, które następnie przeznacza się m.in. na remonty i utrzymanie zabytków architektury nie jest jednoznaczny.

Zaznaczają się tu dwa bieguny interesów – dobro zabytków i dobro turystów. Konieczność pozyskiwania funduszy na utrzymanie zabytków może nakładać pewne obciążenia finansowe na turystów, z drugiej zaś strony, przekroczenie pewnych granic w zakresie tych obciążeń (np. zbyt duża wysokość cen biletów wstępu) powoduje, że turyści zaczynają „stawiać opór”.

Po podwyżce w dniu 1.04.2007 r. cen biletów wstępu na zamek Grodziec z 5 zł do 7 zł od osoby dorosłej, turyści zareagowali np. następującymi komentarzami: *„moim zdaniem to za drogo (...) lepiej niech zrobią dobrą drogę na ten zamek to może nikt nie będzie miał żalu, a tak to bilety drogie, a naprawa podwozia jeszcze droższa; przecież tam to trzeba mieć tarpana żeby dojechać (...) A jakby tak po stówce? Nasi przestaną tam jeździć i bazgrolić te swoje wpisy markerami po murach”* (www.zlotoryja.info/wiadomosci). Jeden z turystów pisze o sytuacji na zamku Chojnik: *„bilet do KPN na dole, drugi bilet do zamku. Przykre wrażenie kasowania na każdym kroku. A gdy podróżuje się z całą kilkusobową rodziną to koszty wznoszą już do niebotycznych poziomów”*.

Spora respondentów (41,8%) zapytana czy turyści powinni konsekwentnie partycypować w kosztach ochrony zabytków architektury np. poprzez wyższe ceny biletów lub dodatkowy podatek, nie miało zdania na ten temat (tab. 12). Jednak około 35% ankietowanych wyraziło pogląd, że indywidualni turyści powinni partycypować w kosztach ochrony zabytków architektury. Około 23% odpowiadających było temu przeciwnych.

Jak wspomniano, jednym z elementów projektu badań było podjęcie próby charakterystyki relacji pomiędzy wpływami z obsługi ruchu turystycznego w poszczególnych obiektach, a nakładami na ich bieżące utrzymanie. Dociekania te ujawniły trzy stanowiska w kwestii możliwości wypracowania środków finansowych na ochronę zabytków przez turystykę.

Pierwszy punkt widzenia – można go nazwać neutralnym – zakłada, że obiekty zabytkowe są nastawione przede wszystkim na upowszechnianie kultury, a konkretny zysk finansowy nie jest dla nich priorytetem. Ich ekonomiczne „być albo nie być” zależy głównie od dotacji depozytariuszy, właścicieli, dzierżawców itp. *„Nasze muzeum nie jest instytucją*

nastawioną na zysk - pisze jeden z ankietowanych administratorów zabytków - jej celem statutowym jest trwała ochrona dóbr kultury. Poprzez działalność edukacyjną, wydawniczą i wystawienniczą popularyzuje historię, kulturę i tradycję regionu oraz udostępnia zbiory szerokiej rzeszy odbiorców, w tym młodzieży szkolnej. Utrzymanie obiektu i działalność muzeum zależna jest od dotacji organizatora.”

Dość wyraźnie w ankietach dla turystów, mieszkańców i ekspertów zaznaczył się drugi kierunek, który można określić jako sceptyczny albo realistyczny. Respondenci podkreślali konieczność permanentnych, długofalowych inwestycji w zabytkach architektury. Uznali jednak, że utrzymanie zabytków architektury bezpośrednio dzięki wpływom z turystyki jest zadaniem trudnym. Wysokie koszty profesjonalnej konserwacji znacznie przewyższają wpływy z obsługi ruchu turystycznego. Znamionym, choć może nieco przejawionym tego przykładem jest notatka jednego z ankietowanych dysponentów zabytków architektury: „Z uwagi na mały ruch turystyczny (5 000 osób na rok) wpływy ze sprzedaży biletów i pocztówek są niewielkie. Zaspokajają około 1% potrzeb”. Sytuację pogarsza sezonowość ruchu turystycznego. Największe obroty osiąga się w okresie kwiecień-październik. W pozostałych miesiącach ruch jest minimalny, a koszty wyższe.

Trzeci trend, który jedynie w niewielkim stopniu został zasygnalizowany przez ankietowanych autor nazwał optymistycznym. Główną tezę jego rzeczników był fakt, że zabytki architektury można utrzymać z wpływów z turystyki po spełnieniu warunków dotyczących zwiększenia atrakcyjności tych obiektów.

Według nich samowystarczalne mogą być ewentualnie małe zespoły architektury, w których prowadzona jest działalność noclegowo-gastronomiczna i zależałoby to od ich lokalizacji, wielkości ruchu turystycznego, stanu zachowania, wielosezonowej działalności, renomy itp.

Respondenci uznali ponadto, że wprawdzie bezpośrednio wpływy finansowe z turystyki są zbyt małe, aby pokryć kosztowne remonty kapitalne i kompleksową konserwację obiektów zabytkowych, ale mogą być one wystarczające na pokrycie kosztów drobnych remontów i bieżących reperacji.

Biorąc zaś pod uwagę mnożnikowe funkcje turystyki ankietowani odnotowali, że do głównych implikacji oddziaływania turystyki na ochronę zabytków architektury należy wzrost liczby odrestaurowanych obiektów zabytkowych (22,1% wskazań), organizacja szlaków turystycznych tematycznie związanych z zabytkową architekturą (19,4 % wskazań) oraz wykorzystanie nowych form upowszechniania zabytków architektury (14,3% wskazań). Pozostałe rozpatrywane kwestie tj. zwiększanie wydatków na ich ochronę, wzrost liczby

zabytków architektury objętych ochroną prawną, rewitalizacja terenów przyrodniczych w ich sąsiedztwie, zaniedbywanie zabytków architektury na uboczu głównych tras turystycznych otrzymały po ok. 10% wskazań (tab. 13).

PODSUMOWANIE

W opiniach respondentów oddziaływanie turystyki na stan zabytków architektury ma charakter wielowątkowy i obejmuje kwestie społeczne, organizacyjne oraz w mniejszym stopniu ekonomiczne. Przeważały komentarze akcentujące umiarkowanie korzystny wpływ turystyki na ochronę zabytków architektury (chroni: 35% wskazań i chroni niewiele: 44% wskazań) (tab. 14). Respondenci zauważyli także, że turystyka może być czynnikiem degradującym zabytki architektury (niszczy niewiele: 53% wskazań, niszczy: 44% wskazań), unikano jednak skrajnych ocen (tab. 15).

Opinie respondentów uwzględniały także indywidualną rolę turystów w ochronie zabytków architektury (tab. 16). Najmniej odpowiadających (27,4%) było zdania, że indywidualni turyści przyczyniają się do poprawy (odp. zdecydowanie tak i chyba tak) stanu zachowania zabytków architektury. Ponad 36% ankietowanych twierdziło, że indywidualni turyści nie przyczyniają się do poprawy stanu zachowania zabytków architektury (odp. zdecydowanie nie i chyba nie). Kolejne 36% ogółu respondentów nie wyraziło zdania na ten temat. Odpowiedzi pozytywne koncentrowały się zwłaszcza w powiatach o szczególnym znaczeniu turystycznym tj. jeleniogórskim i kłodzkim.

Skalę intensywności negatywnych procesów związanych z oddziaływanie turystyki na stan zachowania zabytkowych budowli badana grupa określiła jako umiarkowany lub niewielki. Uzasadniając swoje opinie respondenci wymieniali przede wszystkim:

- naganne zachowanie się turystów manifestujące się zaśmiecaniem terenów wokół obiektów zabytkowych, wandalizmem (np. graffiti na zabytkowych murach), a niekiedy także kradzieżami drobnych detali architektonicznych.
- nadmierną eksploatację niektórych zabytków dla celów komercyjnych i turystycznych, tzn. wyzyskiwanie ich możliwości użytkowych bez prowadzenia koniecznych bieżących prac konserwatorskich i remontowych.
- Jedną ze zmiennych dotyczących badanych turystów i mieszkańców było zainteresowanie zabytkami architektury. Nie uzyskano jednak dowodów, żeby zainteresowanie obiektami zabytkowymi determinowało jakąś szczególną troskę o te obiekty.

TABELE

Tab. 1. Nobilitacja zabytków architektury dzięki turystyce w opiniach mieszkańców wg powiatów

Powiat	Odpowiedzi mieszkańców										Razem	
	1		2		3		4		5			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
jeleniogórski	4	11	20	56	3	8	8	22	1	3	36	34,3
kłodzki	10	31	11	34	1	3	7	22	3	9	32	30,5
pozostałe	12	32	11	29,7	4	11	9	24	1	2	37	35,2
Razem	26	24,5	42	40	8	8	24	22,5	5	5	105	100

Źródło: opracowanie własne

Legenda: 1 – zdecydowanie tak; 2 – chyba tak; 3 – nie wiem; 4 – chyba nie; 5 – zdecydowanie nie

Tab. 2. Znaczenie zabytków architektury w opiniach mieszkańców wg powiatów

Powiat	Odpowiedzi mieszkańców														Razem	
	1		2		3		4		5		6		8			
	n	%	n	%	n	%	n	%	N	%	n	%	n	%	n	%
jeleniogórski	23	35	10	15	24	37	3	5	0	0	3	5	2	3	65	37
kłodzki	14	30	9	19	16	34	2	4	1	2	3	6	2	4	47	27
pozostałe	19	33	11	19	16	27	2	3	3	5	6	10	1	2	58	34
Razem	56	33	30	17	56	33	7	4	4	2	12	8	5	3	170	100

Źródło: opracowanie własne

Legenda: 1 – świadczą o przeszłości tych ziem; 2 – dzięki nim nasza miejscowość stała się znana, jestem z tego dumny; 3 – promują naszą miejscowość, przyciągają turystów; 4 – mają znaczenie czysto użytkowe (cele mieszkaniowe, siedziba urzędu, szkoły itp.); 5 – co najwyżej są atrakcją dla mieszkańców; 6 – są zaniedbaną ruiną; 7* – nie interesują mnie; 8 – dobrze, że są, ale nic z tego nie wynika. * odpowiedź nr 7 nie uzyskała żadnych wskazań

Tab. 3. Stopień satysfakcji mieszkańców z powodu zamieszkania w miejscowości znanej z zabytków architektury wg powiatów

Stopień satysfakcji	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bardzo wysoki	6	20,0	6	18,7	5	13,9	17	17,4
Wysoki	10	33,3	8	25,0	13	36,1	31	31,6
Przeciętny	11	36,7	14	43,8	14	38,9	39	39,8
Niski	1	3,3	-	-	3	8,3	4	4,1
Bardzo niski	-	-	1	3,1	-	-	1	1,0
Brak zdania	2	6,7	3	9,4	1	2,8	6	6,1
Razem	30	100,0	32	100,0	36	100,0	98	100,0

Źródło: opracowanie własne

Tab. 4. Stopień satysfakcji mieszkańców z powodu zamieszkania w miejscowości znanej z zabytków architektury w zależności od zainteresowania nimi

Stopień satysfakcji	Zainteresowanie zabytkami				Ogółem	
	Tak		Nie			
	N	%	N	%	N	%
Bardzo wysoki	8	17,4	9	17,3	17	17,4
Wysoki	16	34,8	15	28,8	31	31,6
Przeciętny	19	41,3	20	38,5	39	39,8
Niski	1	2,2	3	5,8	4	4,1
Bardzo niski	-	-	1	1,9	1	1,0
Brak zdania	2	4,3	4	7,7	6	6,1
Razem	46	100,0	52	100,0	98	100,0

Źródło: opracowanie własne

Tab. 5. Deklaracje turystów i mieszkańców dotyczące chęci włączenia się w ewentualną społeczną akcję opieki nad zabytkami architektury wg powiatów

Odpowiedzi respondentów	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Tak	49	44,2	32	43,2	51	59,3	132	48,7
Nie wiem	34	30,6	35	47,3	26	30,2	95	35,0
Nie	28	25,2	7	9,5	9	10,5	44	16,3
Razem	111	100,0	74	100,0	86	100,0	271	100,0

Źródło: opracowanie własne

Tab. 6. Deklaracje turystów i mieszkańców dotyczące chęci włączenia się w ewentualną społeczną akcję opieki nad zabytkami w zależności od zainteresowania nimi

Warianty odpowiedzi respondentów	Turzyści		Mieszkańcy				Ogółem					
	Zainteresowanie zabytkami											
	Tak		Nie		Tak		Nie		Tak		Nie	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Tak	31	50,8	47	42,7	34	60,7	20	45,5	65	55,6	67	43,5
Nie wiem	23	37,7	43	39,1	14	25,0	15	34,1	37	31,6	58	37,7
Nie	7	11,5	20	18,2	8	1,3	9	20,4	15	12,8	29	18,8
Razem	61	100	110	100	56	100	44	100	117	100	154	100

Źródło: opracowanie własne

Tab. 7. Popularność form promocji zabytków architektury w opinii turystów i mieszkańców wg powiatów

Formy promocji zabytków	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
1	49	22,3	32	21,6	44	21,8	125	21,9
2	30	13,6	19	12,9	31	15,3	80	14,0
3	44	19,9	20	13,5	31	15,3	95	16,6
4	35	15,8	27	18,2	37	18,3	99	17,3
5	8	3,6	8	5,4	10	5,0	26	4,6
6	29	13,1	21	14,2	27	13,4	77	13,5
7	18	8,1	12	8,1	13	6,4	43	7,5
8	8	3,6	9	6,1	9	4,5	26	4,6
Razem	221	100,0	148	100,0	202	100,0	571	100,0

Źródło: opracowanie własne

Legenda: 1 – turniej rycerski; 2 – spektakl „światło i dźwięk”; 3 – spektakl teatrów ulicznych; 4 – jarmark wyrobów regionalnych; 5 – seans filmów historycznych; 6 – koncert; 7 – pokazowa produkcja w zabytkowej fabryce; 8 – bal kostiumowy

Tab. 8. Popularność form promocji zabytków architektury w opinii turystów i mieszkańców wg ich wieku

Formy promocji	Turysty						Mieszkańcy						Ogółem					
	> 19		20-49		50<		>19		20-49		50 <		>19		20-49		50 <	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	5	21,8	69	24,9	5	13,9	-	-	42	21,1	3	8,3	5	21,8	111	23,3	8	11,1
2	4	17,4	43	15,5	4	11,1	-	-	20	10,1	6	16,7	4	17,4	63	13,2	10	13,9
3	3	13,0	32	11,6	7	19,4	-	-	44	22,1	8	22,2	3	13,0	76	16,1	15	20,8
4	2	8,7	46	16,6	8	22,2	-	-	35	17,6	8	22,2	2	8,7	81	17,0	16	22,2
5	1	4,3	18	6,5	2	5,6	-	-	6	3,0	2	5,6	1	4,3	24	5,0	4	5,6
6	4	17,4	28	10,1	8	22,2	-	-	30	15,1	5	13,9	4	17,4	58	12,2	13	18,0
7	2	8,7	25	9,0	1	2,8	-	-	15	7,5	3	8,3	2	8,7	40	8,4	4	5,6
8	2	8,7	16	5,8	1	2,8	-	-	7	3,5	1	2,8	2	8,7	23	4,8	2	2,8
Razem	23	100,0	277	100,0	36	100,0	-	-	199	100,0	36	100,0	23	100,0	476	100,0	72	100,0

Źródło: opracowanie własne

Legenda: 1 – turniej rycerski; 2 – spektakl „światło i dźwięk”; 3 – spektakl teatrów ulicznych; 4 – jarmark wyrobów regionalnych; 5 – seans filmów historycznych; 6 – koncert; 7 – pokazowa produkcja w zabytkowej fabryce; 8 – bal kostiumowy

Tab. 9. Atrakcyjność oferty turystyczno-krajoznawczej w zabytkach architektury w opinii turystów wg powiatów

Ocena	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bardzo wysoka	1	2,0	-	-	-	-	1	0,6
Wysoka	13	26,5	15	25,9	16	25,4	44	25,9
Przeciętna	22	44,9	26	44,9	29	46,0	77	45,3
Niska	1	2,0	2	3,4	3	4,8	6	3,5
Bardzo niska	-	-	1	1,7	-	-	1	0,6
Brak zdania	12	24,6	14	24,1	15	23,8	41	24,1
Razem	49	100	58	100	63	100	170	100

Źródło: opracowanie własne

Tab. 10. Atrakcyjność turystyczno-krajoznawcza zabytków architektury w opinii turystów w zależności od zainteresowania nimi

Ocena	Zainteresowanie zabytkami				Ogółem	
	Tak		Nie			
	N	%	N	%	N	%
Bardzo wysoka	1	1,8	-	-	1	0,6
Wysoka	16	28,0	28	24,8	44	25,9
Przeciętna	26	45,6	51	45,1	77	45,3
Niska	2	3,5	4	3,5	6	3,5
Bardzo niska	-	-	1	0,9	1	0,6
Brak zdania	12	21,1	29	25,7	41	24,1
Razem	57	100	113	100	170	100

Źródło: opracowanie własne

Tab. 11. Częstotliwość spotykania atrakcyjnych form promocji zabytków architektury w opinii turystów i mieszkańców wg powiatów

Odpowiedzi respondentów	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Często	10	9,3	8	11,6	5	5,2	23	8,4
Czasami	37	34,3	21	30,4	30	30,9	88	32,1
Rzadko	28	25,8	18	26,1	27	27,9	73	26,6
Nigdy	30	27,8	13	18,8	21	21,6	64	23,4
Brak odp.	3	2,8	9	13,1	14	14,4	26	9,5
Razem	108	100,0	69	100,0	97	100,0	274	100,0

Źródło: opracowanie własne

Tab. 12. Postulat ewentualnej partycypacji indywidualnych turystów w kosztach ochrony zabytków architektury w opiniach turystów i mieszkańców wg powiatów

Odpowiedzi respondentów	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Zdecydowanie tak	13	11,9	9	12,3	-	-	22	8,2
Chyba tak	25	22,9	20	27,4	27	31,4	72	26,8
Nie wiem	37	33,9	27	37,0	48	55,8	112	41,8
Chyba nie	24	22,0	9	12,3	9	10,5	42	15,7
Zdecydowanie nie	10	9,3	8	11,0	2	2,3	20	7,5
Razem	109	100,0	73	100,0	86	100,0	268	100,0

Źródło: opracowanie własne

Tab. 13. Opinie turystów i mieszkańców dotyczące skutków wpływu turystyki na stan zachowania zabytków architektury wg powiatów

Odpowiedzi respondentów	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłodzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
1	58	20,6	45	22,6	58	23,4	161	22,1
2	27	9,6	23	11,6	23	9,3	73	10,0
3	37	13,2	29	14,6	27	10,9	93	12,7
4	32	11,4	19	9,5	28	11,3	79	10,9
5	56	19,9	34	17,1	51	20,6	141	19,4
6	43	15,3	27	13,6	34	13,7	104	14,3
7	28	10,0	22	11,0	27	10,8	77	10,6
Razem	281	100,0	199	100,0	248	100,0	728	100

Źródło: opracowanie własne

Legenda:

- 1 – wzrasta ilość odrestaurowanych zabytków architektury,
- 2 – zwiększa się wydatki na ochronę zabytków architektury,
- 3 – rośnie liczba zabytków architektury objętych ochroną prawną,
- 4 – rewitalizuje się i chroni tereny przyrodnicze w bezpośrednim sąsiedztwie zabytków architektury,
- 5 – organizuje się nowe szlaki turystyczne tematyczne związane z zabytkami architektury,
- 6 – wprowadza się nowe formy upowszechniania i prezentacji zabytków architektury,

Tab. 14. Stopniowanie eufunkcji turystyki wobec zabytków architektury
w opiniach mieszkańców

Powiat	Odpowiedzi mieszkańców								Razem	
	1		2		3		4			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
jeleniogórski	4	12	12	35	15	44	3	9	34	38
kłodzki	1	4	15	54	11	39	1	4	28	30
pozostałe	6	20	13	45	6	20	4	15	29	32
Razem	11	12	40	44	32	35	8	9	91	100

Źródło: opracowanie własne

Legenda:

1 – chroni bardzo, 2 – chroni, 3 – chroni niewiele, 4 – nie chroni wcale.

Tab. 15. Stopniowanie dysfunkcji turystyki wobec zabytków architektury
w opiniach mieszkańców

Powiat	Odpowiedzi mieszkańców								Razem	
	1		2		3		4			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
jeleniogórski	0	0	10	53	8	42	1	5	19	38
kłodzki	1	6	5	31	7	44	3	19	16	32
pozostałe	1	6	6	40	8	54	0	0	15	30
Razem	2	4	21	42	23	46	4	8	50	100

Źródło: opracowanie własne

Legenda:

1 – nie niszczy wcale, 2 – niszczy niewiele, 3 – niszczy, 4 – niszczy bardzo.

Tab. 16. Opinie turystów i mieszkańców dotyczące stopnia oddziaływania indywidualnych turystów na zachowanie zabytków architektury wg powiatów

Odpowiedzi respondentów	Powiaty						Ogółem	
	jeleniogórski		kłódzki		pozostałe			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Zdecydowanie tak	9	8,3	8	11,0	3	3,5	20	7,5
Chyba tak	25	22,9	22	30,1	6	7,1	53	19,9
Nie wiem	38	34,8	20	27,4	39	45,9	97	36,3
Chyba nie	28	25,7	19	26,0	30	35,3	77	28,8
Zdecydowanie nie	9	8,3	4	5,5	7	8,2	20	7,5
Razem	109	100,0	73	100,0	85	100,0	267	100,0

Źródło: opracowanie własne

SUMMARY

TOURISM AS A FACTOR STABILISING PRESERVATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS

One of the aspects of tourism study includes various functions of tourism in different domains of life. The subject matter of this article regards tourism functions in the field of cultural heritage, in particular, it concerns tourism influence on the protection of architectural monuments in the area of the Sudety Mountains and the Foothills. The author briefly presents the analysis of respondents' opinions (residents of towns in the Sudety and tourists visiting the Sudety), and on this basis tries to determine the main tendencies of catalyzing through tourism positive results in the field of architectural monuments protection in the studied area.

BIBLIOGRAFIA

1. Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B. (2005): Produkt turystyczny. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne SA., Warszawa.
2. Kłosek-Kozłowska D. (2007): Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
4. Madurowicz M. (2007): Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
5. Niedźwiedzki D. (2000): Odzyskiwanie miasta. Władza i tożsamość społeczna. Universitas, Kraków.
6. Powiaty w Polsce 2007 (2008): GUS, Warszawa.
(patrz także na www.stat.gov.pl)

STRONY INTERNETOWE

bip.umwd.pl [Programie Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2007-2011] (stan na 12.10.2010).

www.ddz.doba.pl (stan na 03.2006).

www.gmina.bogatynia.sisco.info [Trójstronna Koncepcja Rozwoju Regionalnego „Kraina Domów Przysłupowych”] (stan na 12.10.2010).

www.kobidz.pl (stan na 2006).

www.zlotoryja.info/wiadomosci (stan na 03.2006).

DR RAFAŁ GERARD NOWICKI

e-mail: ra_fall@o2.pl